

JADID DARSLIKLARI VA XRESTOMATIYALARINI TAHLIL QILISHNING METODOLOGIK ASOSLARI VA MEZONLARI

Sojidxon Mamatqulova,

Dang'ara tumanidagi 36-maktab o'qituvchisi.

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v18iB.1805>

MAQOLA HAQIDA/О СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 18-may 2026-yil

Tasdiqlandi: 21-may 2026-yil

Jurnal soni: 18-B

Maqola raqami: 55

KALIT SO'ZLAR/КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

jadidchilik, usuli jadid, darslik, xrestomatiya, darslikshunoslik, kontent-tahlil, tahlil mezonlari, didaktik tamoyillar, pedagogika tarixi

ANNOTATSIIYA/АННОТАЦИЯ

Maqolada XX asr boshlarida Turkistonda jadid ma'rifatparvarlari tomonidan yaratilgan darsliklar va xrestomatiyalarni tizimli pedagogik tahlil qilishning metodologik asoslari yoritilgan. Jadidshunoslik, pedagogika tarixi va zamonaviy darslikshunoslik tadqiqotlari umumlashtirilib, mavjud ishlarda darsliklar yagona mezonlar asosida qiyoslanmaganligi ko'rsatilgan. Tarixiy-pedagogik, tizimli, hermenevtik va qiyosiy yondashuvlar hamda kontent-tahlilga tayangan holda jadid darsliklarining vazifasiga ko'ra tasnifi taklif etilgan. Mazmun, metodik tuzilish va didaktik tamoyillar birligiga asoslangan 18 mezonlardan iborat tahlil tizimi, uch darajali baholash shkalasi, kodlash tartibi va Y.A. Komenskiy hamda K.D. Ushinskiy didaktikasi bilan qiyoslash asosi ishlab chiqilgan.

Taklif etilgan metodologik model jadid darsliklarini nafaqat mazmuniy jihatdan, balki ularning ta'limiy maqsadi, o'quv materialini tanlash va tizimlashtirish tamoyillari, bilim berish usullari, o'quvchi faolligini ta'minlash mexanizmlari hamda axloqiy-ma'rifiy yo'nalishi nuqtayi nazaridan kompleks baholash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari jadid darsliklarida an'anaviy ta'lim unsurlari bilan bir qatorda, o'quvchining mustaqil fikrlashi, amaliy faoliyati va dunyoqarashini rivojlantirishga qaratilgan yangi pedagogik yondashuvlar shakllanganini aniqlashga metodologik asos yaratadi. Ishlab chiqilgan mezonlar tizimi tarixiy darsliklarni zamonaviy darslikshunoslik talablari asosida tizimli o'rganish, turli mualliflar va nashrlarni o'zaro qiyoslash hamda jadid pedagogik merosining didaktik xususiyatlarini obyektiv aniqlash uchun qo'llanishi mumkin.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 18 May 2026

Approved: 21 May 2026

Volume: 18-B

Paper number: 55

KEYWORDS

Jadidism, usuli jadid, textbook, reader, textbook research, content analysis, analytical criteria, didactic principles, history of education

ANNOTATION

The article sets out the methodological foundations for a systematic pedagogical analysis of the textbooks and readers written by Jadid reformers in Turkestan in the early twentieth century. A review of research in Jadid studies, the history of education and contemporary textbook research shows that these textbooks have not yet been compared using a common set of criteria. Drawing on historical-pedagogical, systemic, hermeneutic and comparative approaches and on content analysis, the article proposes a functional classification of Jadid textbooks. It develops an analytical framework of 18 criteria covering content, methodological structure and didactic principles, together with a three-level rating scale, a coding procedure and a basis for comparison with the didactics of J.A. Comenius and K.D. Ushinsky.

The proposed methodological model enables Jadid textbooks to be comprehensively evaluated not only in terms of their content but also with regard to their educational objectives, principles of selecting and organizing learning materials, instructional methods, mechanisms for promoting student engagement, and moral and educational orientation. The findings of the study provide a methodological basis for identifying the emergence of new pedagogical approaches in Jadid textbooks aimed at developing students' independent thinking, practical activity, and worldview alongside elements of traditional education. The developed system of criteria can be applied to the systematic study of historical textbooks in accordance with the requirements of modern textbook studies, the comparative analysis of works by different authors and editions, and the objective identification of the didactic characteristics of the Jadid pedagogical heritage.

Kirish

O'zbekistonda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari milliy pedagogik merosni chuqur o'rganish va undan zamonaviy ta'lim mazmunini boyitishda foydalanish zaruratini kun tartibiga qo'ymoqda. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ta'lim sifatini oshirish, milliy qadriyatlarga asoslangan zamonaviy o'quv adabiyotini yaratish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1]. Bu vazifalarni hal etishda XX asr boshidagi jadid ma'rifatparvarlarining tajribasi alohida ahamiyat kasb etadi: aynan ular Turkistonda ona tilida ilk zamonaviy darsliklarni yaratib, savodga o'rgatishning tovush usulini, sinf-dars tizimini va dunyoviy fanlarni o'qitishni amaliyotga joriy etgan edi.

Saidrasul Saidazizovning "Ustodi avval", Munavvar qori Abdurashidxonovning "Adibi avval" va "Adibi soniy", Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Turkiy Guliston yoxud axloq", Mahmudxo'ja Behbudiyning "Risoi jug'rofiyai umroniy", Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Qiroat kitobi" kabi asarlari yangi tipdagi maktab uchun yaratilgan o'quv adabiyotining namunalaridir. Bu asarlar jadidshunoslikda asosan tarixiy, adabiy va ma'rifiy jihatdan o'rganilgan [2; 3; 4]. Pedagogika tarixiga oid ishlarda esa ular ko'pincha muallifning pedagogik qarashlarini yorituvchi manba sifatida tilga olinadi, darslik sifatidagi ichki tuzilishi esa ikkinchi o'rinda qoladi.

Natijada hozirgi paytda quyidagi metodologik muammo mavjud: har bir darslik alohida, turli tadqiqotchilar tomonidan turli mezonlar asosida tavsiflanadi, shu sababli ularni o'zaro qiyoslash, umumiy qonuniyatlarni aniqlash va "jadid didaktikasi"ning yaxlit manzarasini tiklash qiyinlashadi. Bu muammoni hal etish uchun avvalo jadid darsliklarini tahlil qilishning metodologik asoslarini aniqlash va yagona mezonlar tizimini ishlab chiqish zarur.

Maqolaning maqsadi – jadid darsliklari va xrestomatiyalarni tizimli pedagogik tahlil qilishning metodologik asoslarini aniqlash hamda mazmun, metodik tuzilish va didaktik tamoyillar birligiga asoslangan tahlil mezonlari tizimini ishlab chiqishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi: mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilish; tadqiqotning metodologik yondashuvlari va tamoyillarini asoslash; jadid darsliklarining tasnifi tuzish; tahlil mezonlari, baholash shkalasi va kodlash tartibini ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili

Mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh – jadidchilik harakati tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlar. B. Qosimov jadidchilikni milliy uyg'onish harakati sifatida talqin etib, uning ma'rifiy yo'nalishini – maktab, matbuot va teatrni – yaxlit

tizim sifatida ko'rsatgan [2]. A. Xolid usuli jadid maktabini jadid islohotining markaziy bo'g'ini sifatida tahlil qilib, yangi maktab va yangi darslik jamiyatdagi madaniy hokimiyat uchun kurash vositasi bo'lganini asoslagan [3]. E. Olvort va E. Karrer d'Ankoss ishlarida jadidchilik Markaziy Osiyoning madaniy va siyosiy tarixi kontekstida yoritilgan [4; 5]. I. Baldauf tadqiqoti turkiy xalqlardagi alifbe va imlo islohotlariga bag'ishlangan bo'lib, savodga o'rgatish darsliklarining imlo xususiyatlarini tushunish uchun muhim manbadir [6].

K.Ye. Bendrikov asarida Turkistonda xalq ta'limining 1865–1924 yillardagi holati bo'yicha boy faktik material jamlangan [7]. Ammo bu ish sovet mafkurasini nuqtai nazaridan yozilgani sababli undagi baholar tanqidiy o'qishni talab etadi. O'zbek tadqiqotchilaridan U. Dolimov jadid maktablarining tashkil topishi va faoliyatini maxsus o'rgangan [8]. Bu guruhdagi ishlar darsliklar yaratilishining ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlarini tushunishga xizmat qiladi, lekin darslikning ichki metodik tuzilishi ularning asosiy obyekti emas.

Ikkinchi guruh – pedagogika tarixiga oid ishlar. Q. Hoshimov, S. Nishonova va boshqalarning “Pedagogika tarixi” darsligida jadidlarning pedagogik qarashlari umumiy tarzda tavsiflangan [9]. “O'zbek pedagogikasi antologiyasi”da jadidlar asarlaridan parchalar jamlanib, ular pedagogik jamoatchilikka tanishtirilgan [10]. Biroq bu ishlarda ham darsliklar, asosan, muallifning g'oyalari manbai sifatida qoraladi; darslikning tarkibi, mashqlar tizimi, materialning joylashish tartibi maxsus tahlil qilinmagan.

Uchinchi guruh – darslikshunoslik nazariyasiga oid tadqiqotlar. D.D. Zuyev darslikning vazifalarini (axborot, transformatsiya, tizimlashtirish, mustahkamlash va o'zini o'zi nazorat qilish, tarbiyalash va boshq.) va uning matn hamda matndan tashqari tarkibiy qismlarini asoslab bergan [11]. V.P. Bepalko darslikni didaktik tizimning axborot modeli sifatida ko'rib chiqqan [12]. P. Vaynbrenner darslik tadqiqotlarini jarayonga (darslik qanday yaratilgan), mahsulotga (darslikda nima bor) va qabul qilinishga (darslik qanday qo'llangan) yo'naltirilgan turlarga ajratgan [13]. F. Pingel YuNESKO uchun tayyorlagan qo'llanmada miqdoriy va sifat tahlil usullarini birga qo'llash zarurligini ta'kidlagan [14]. E. Fuks va A. Bok tahriri ostidagi to'plamda tarixiy darsliklarni o'rganish xalqaro darslikshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida ko'rsatilgan [15]. K. Krippendorf esa kontent-tahlilning ishonchligini ta'minlash usullarini ishlab chiqqan [16].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jadidshunoslik va pedagogika tarixida jadid darsliklari haqida boy faktik material to'plangan, darslikshunoslikda esa darslikni tahlil qilishning yetarlicha ishlab chiqilgan nazariy apparati mavjud. Lekin bu ikki yo'nalish hali birlashtirilmagan: jadid darsliklari zamonaviy darslikshunoslik mezonlari asosida tizimli va qiyosiy tahlil qilinmagan. Mazkur maqola shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini bir-birini to'ldiruvchi beshta yondashuv tashkil etadi.

Tarixiy-pedagogik (kontekstual) yondashuv darslikni o'z davrining ijtimoiy, madaniy va siyosiy sharoitlari bilan bog'liq holda o'rganishni talab etadi. Masalan, darslikdagi diniy matnlarning ulushi yoki mavzular tanlovi mustamlaka ma'muriyati senzurasini, qadimchilar bilan bahslar va ota-onalarning kutishlari bilan izohlanishi mumkin.

Tizimli yondashuv darslikni maqsad, mazmun, metod va shakldan iborat yaxlit pedagogik tizim sifatida ko'rishni nazarda tutadi. Shu sababli mazmun, metodik tuzilish va didaktik tamoyillar alohida emas, balki o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinadi.

Germenevtik yondashuv matnni o'z davrining tili va tushunchalari orqali anglashni, zamonaviy pedagogik kategoriyalarni o'tmishga mexanik tarzda ko'chirishdan (modernizatsiyadan) saqlanishni talab etadi. Jadidlar “didaktik tamoyil” atamasini ishlatmagan; shuning uchun tamoyillarning darslik tuzilishida va muallif muqaddimalarida qanday *namoyon bo'lishi* o'rganiladi.

Qiyosiy yondashuv jadid darsliklarini, birinchidan, o'zaro (bir turdagi darsliklar), ikkinchidan, an'anaviy eski maktab o'quv matnlari bilan, uchinchidan, Ya.A. Komenskiy va K.D. Ushinskiy didaktikasi bilan solishtirishni nazarda tutadi [17; 18].

Kontent-tahlil darslik mazmunini aniq birliklarga ajratib, ularni oldindan belgilangan kategoriyalar bo'yicha kodlash va miqdoriy ko'rsatkichlarni hisoblash imkonini beradi [16]. Miqdoriy natijalar albatta sifat talqini bilan to'ldiriladi [14].

Tahlil jarayonida quyidagi tamoyillarga amal qilinadi: tarixiylik, obyektivlik, manbaga asoslanganlik va birlamchi nusxaning ustuvorligi. Oxirgi tamoyil alohida izoh talab qiladi. Jadid darsliklarining ko'pchiligi bir necha marta qayta nashr etilgan, nashrlar o'rtasida esa farqlar bo'lishi mumkin. Zamonaviy kirill yoki lotin yozuvidagi nashrlarda ba'zan matn qisqartirilgan, rasmlar va mashqlar tushirib qoldirilgan [19; 20; 21]. Shuning uchun tahlil eski o'zbek yozuvidagi birlamchi nusxalar asosida olib boriladi, zamonaviy nashrlardan esa matnni tekshirish va iqtibos keltirish uchun foydalaniladi. Tahlil qilingan har bir nusxaning nashr yili, joyi va saqlanish joyi ko'rsatiladi.

Tahlil uch darajada olib boriladi: makrodaraja – darslik butunligicha (maqsadi, hajmi, bo'limlari, muqaddimasi); mezodaraja – bo'lim yoki dars; mikrodaraja – alohida matn, mashq, savol yoki rasm. Kontent-tahlilning asosiy hisob birligi sifatida mikrodarajadagi birlik qabul qilinadi.

Natijalar

1. Jadid darsliklarining tasnifi

Tadqiqotning manbashunoslik bazasini shakllantirish uchun avvalo darsliklarni tasniflash zarur. Biz asosiy mezon sifatida darslikning o'quv jarayonidagi vazifasini tanladik, chunki bir xil vazifani bajaruvchi darsliklarni o'zaro qiyoslash maqsadga muvofiq. Qo'shimcha mezonlar sifatida ta'lim bosqichi (ibtidoiy maktabning birinchi yili, keyingi yillari va yuqori bosqich) hamda matnning kelib chiqishi (mualliflik, tarjima-moslashtirilgan va to'plama) olinadi. Tasnifning asosiy guruhlarini 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Jadid darsliklari va xrestomatiyalarning vazifasiga ko'ra tasnifi

Guruh	Asosiy vazifasi	Namunalar
I. Savodga o'rgatish darsliklari (alifbela)	Tovush usulida harflarni o'rgatish, o'qish va yozishning boshlang'ich ko'nikmalarini shakllantirish	S. Saidazizov “Ustodi avval”; M. Behbudiy “Risolai asbobi savod”; A. Shakuriy “Rahnamoyi savod”; Munavvar qori “Adibi avval”; A. Avloniy “Birinchi muallim”
II. O'qish kitoblari va xrestomatiyalar	O'qish malakasini rivojlantirish, adabiy va axloqiy tarbiya	Munavvar qori “Adibi soniy”; A. Avloniy “Ikkinchi muallim”, “Maktab gulistoni”, “Adabiyot yoxud milliy she'rlar”; A. Shakuriy “Jome' ul-hikoyot”; Hamza “Yengil adabiyot”, “Qiroat kitobi”
III. Fan darsliklari	Axloq, geografiya, tarix va din asoslaridan tizimli bilim berish	A. Avloniy “Turkiy Guliston yoxud axloq”; M. Behbudiy “Risolai jug'rofiyai umroniy”, “Muxtasari tarixi islom”; Munavvar qori “Yer yuzi”
IV. Yordamchi o'quv qo'llanmalari	Yozuv, imlo va lug'at bo'yicha amaliy ko'mak	M. Behbudiy “Kitobat ul-atfol”; A. Zohiriy “Imlo”; Ishoqxon Ibrat “Lug'ati sitta alsina”

Mazkur tasnif ochiq hisoblanadi: arxiv va kutubxonalarda yangi nusxalar aniqlangan sari u to'ldirib boriladi. Har bir darslik uchun “bibliografik pasport” tuziladi: muallif, nomi, nashr yili va joyi, bosmaxona, sahifalar soni, yozuv va til, nashrlar soni, nusxaning saqlanish joyi.

2. Tahlil mezonlari tizimi

Tahlil mezonlari tadqiqot mavzusining uchta tarkibiy qismiga mos ravishda uch blokka ajratildi: “Mazmun” (M), “Metodik tuzilish” (T) va “Didaktik tamoyillar” (D). Mezonlarni tanlashda D.D. Zuyevning darslik vazifalari va tarkibiy qismlari haqidagi qarashlari [11], P.

Vaynbrennning mahsulotga yo'naltirilgan tahlil kategoriyalari [13] hamda jadid darsliklarining o'ziga xos xususiyatlari (tovush usuli, milliy

tilda o'qitish, diniy va dunyoviy mazmunning uyg'unligi) hisobga olindi. Mezonlar tizimi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Jadid darsliklarini tahlil qilish mezonlari va ko'rsatkichlari		
Kod	Mezon	Ko'rsatkichlar
M	MAZMUN	
M1	Mavzuviy tarkib	Axloq, vatan, ilm, mehnat, oila, din, tabiat, jamiyat mavzularidagi matnlarning soni va ulushi (%)
M2	Qadriyatlar yo'nalishi	Milliy, diniy va umuminsoniy qadriyatlarining nisbati; ilm va taraqqiyotga da'vat
M3	Matn turlari	Badiiy (she'r, hikoya, masal), ilmiy-ommabop, diniy-axloqiy va amaliy (maktub, e'lon, hisob) matnlar nisbati
M4	Matnlarning kelib chiqishi	Mualliflik, tarjima-moslashtirilgan, folklor va mumtoz adabiyotdan olingan matnlar ulushi
M5	Til va imlo	Turkiy, forsiy va arabiy unsurlarning nisbati; imlo tizimi; so'zlashuv tiliga yaqinlik darajasi
T	METODIK TUZILISH	
T1	Savodga o'rgatish usuli	Tovush usuli, hijo usuli yoki aralash usul; harflarni kiritish tartibi
T2	Materialning ketma-ketligi	Tovush → harf → bo'g'in → so'z → gap → matn izchilligi; harflarni kiritishda oddiydan murakkabga o'tish
T3	Bo'limlar va dars birligi	Darslik bo'limlarining aniqligi; bir dars hajmi; darslar soni
T4	Mashq va topshiriqlar tizimi	Savol, takrorlash, yozuv, yodlash va mustaqil ishlash topshiriqlari; ularning matnga nisbatan ulushi
T5	Ko'rgazmali vositalar	Rasm, jadval, xarita, chizmalarning mavjudligi, soni va matn bilan bog'liqligi
T6	O'qituvchi uchun ko'rsatmalar	Muqaddima, metodik izohlar, darsni o'tkazish bo'yicha tavsiyalar
D	DIDAKTIK TAMOIYILLAR	
D1	Ko'rgazmalilik	Ko'rgazmali vositalardan tizimli foydalanish; predmetlar haqidagi suhbatga tayanish
D2	Tushunarliklik va yoshga moslik	Matn hajmi va murakkabligining o'quvchi yoshiga mosligi; so'z boyligining asta-sekin kengayishi
D3	Izchillik va tizimlilik	Materialning mantiqiy ketma-ketligi; avval o'rganilganga tayanish; takrorlash
D4	Onglilik va faollik	Yodlashdan ko'ra tushunishga yo'naltirilganlik; savollar, mulohaza yuritishga undash
D5	Hayot bilan bog'liqlik	Kundalik turmush, kasb-hunar, o'lka tabiati va jamiyat hayotiga oid mazmun
D6	Tarbiyalovchi ta'lim	Axloqiy xulosalar, ibratli hikoyalar, xulq-odob qoidalari
D7	Milliylik	Ona tilida o'qitish; milliy madaniyat, tarix va adabiyot namunalari; vatan tushunchasi

Mazmun blokidagi mezonlar asosan miqdoriy ko'rsatkichlar (son va ulush) orqali, metodik tuzilish va didaktik tamoyillar blokidagi mezonlar esa baholash shkalasi orqali aniqlanadi. Mezonlar umumiy tarzda tuzilgan, ya'ni ular barcha guruhdagi darsliklarga qo'llanadi. Ayrim mezonlar (masalan, T1 – savodga o'rgatish usuli) faqat I guruh darsliklariga tegishli bo'lib, boshqa guruhlar uchun “qo'llanmaydi” deb belgilanadi va hisobga olinmaydi.

3. Baholash shkalasi va kodlash tartibi

Metodik tuzilish va didaktik tamoyillar blokidagi har bir mezon uch darajali shkala bo'yicha baholanadi (3-jadval). Shkalaning qisqaligi tarixiy manbalarni baholashda ortiqcha aniqlikka da'vo qilmaslik va kodlovchilar o'rtasidagi kelishuvni oshirish maqsadida tanlandi.

3-jadval

Mezonlarning namoyon bo'lish darajasini baholash shkalasi		
Ball	Daraja	Tavsifi
0	Namoyon bo'lmagan	Darslikda mezonga oid belgilar yo'q yoki juda kam uchraydi
1	Qisman (epizodik) namoyon bo'lgan	Mezonga oid belgilar ayrim bo'lim yoki matnlarda uchraydi, lekin darslik tuzilishining izchil tamoyiliga aylanmagan
2	Tizimli namoyon bo'lgan	Mezon darslikning butun tuzilishida izchil aks etgan yoki muallif muqaddimasida ongli ravishda asoslangan

Har bir blok bo'yicha namoyon bo'lish koeffitsiyenti quyidagicha hisoblanadi: $K = S / (2 \cdot n)$, bu yerda S – blok mezonlari bo'yicha olingan ballar yig'indisi, n – shu darslikka qo'llanadigan mezonlar soni. Koeffitsiyent 0 dan 1 gacha qiymatga ega bo'ladi. Natijalarni talqin qilishda $K \geq 0,75$ – yuqori, $0,50 \leq K < 0,75$ – o'rta, $K < 0,50$ – past daraja deb qabul qilinadi. Bu koeffitsiyentlar darslikni “yaxshi” yoki “yomon” deb baholash uchun emas, balki turli darsliklarda didaktik tamoyillarning qay darajada namoyon bo'lganini qiyoslash uchun xizmat qiladi.

Kodlash tartibi olti bosqichdan iborat:

- 1) nusxani aniqlash va darslikning bibliografik pasportini tuzish;
- 2) darslikning umumiy tuzilishini tavsiflash (bo'limlar, darslar, muqaddima, ilova);
- 3) mikrobirliklarni (matn, mashq, rasm) kodlash varag'iga kiritish va mazmun kategoriyalari bo'yicha kodlash;
- 4) mezonlarni baholash shkalasi bo'yicha baholash va har bir bahoni darslikdan aniq misol (sahifa ko'rsatilgan holda) bilan asoslash;
- 5) natijalarning ishonchligini tekshirish: tanlanma (kamida 20 foiz birliklar) ikkinchi mustaqil kodlovchi tomonidan qayta kodlanadi va

kodlovchilar o'rtasidagi kelishuv Koen kappa koeffitsiyenti orqali hisoblanadi [22]; $\kappa \geq 0,70$ qoniqarli deb qabul qilinadi, undan past bo'lsa, kategoriyalarning ta'riflari aniqlashtirilib, kodlash takrorlanadi [16];

6) miqdoriy natijalarni sifat jihatidan talqin qilish va darsliklarni guruhlar ichida hamda guruhlar o'rtasida qiyoslash.

4. Qiyoslash asosi: Ya.A. Komenskiy va K.D. Ushinskiy didaktikasi

Didaktik tamoyillar blokidagi mezonlarni talqin qilish uchun tayanch nuqta zarur. Bunday asos sifatida Ya.A. Komenskiy va K.D. Ushinskiy

didaktikasi tanlandi. Buning ikki sababi bor. Birinchidan, Komenskiyning "Buyuk didaktika"si sinf-dars tizimi va asosiy didaktik tamoyillarning klassik manbai hisoblanadi [17]. Ikkinchidan, Ushinskiy Rossiya imperiyasida ona tilida boshlang'ich ta'limning, tovush-analitik-sintetik usulning va "xalqchilik" tamoyilining nazariy asoschisi bo'lib, uning "Rodnoye slovo" kitobi alifbe va o'qish kitobining namunasi sifatida keng tarqalgan [18]. Jadid darsliklari shu pedagogik muhitda paydo bo'lgan, shu sababli ularni Ushinskiy g'oyalari bilan qiyoslash mantiqan asosli. Qiyoslash asosi 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval

Didaktik tamoyillarni qiyoslash asosi			
Tamoyil	Y.A. Komenskiy	K.D. Ushinskiy	Jadid darsligida tekshiriladigan belgi
Ko'rgazmalilik (D1)	Didaktikaning "oltin qoidasi": barcha narsani imkon qadar sezgi a'zolari orqali idrok etishga taqdim etish	Predmet va rasm asosidagi suhbat; "Rodnoye slovo"dagi rasmlar	Rasm, jadval va xaritalarning mavjudligi va matn bilan bog'liqligi
Izchillik (D3)	Oddiydan murakkabga, ma'lumdan noma'lumga, yaqindan uzoqqa	Tovushdan harfga, harfdan bo'g'in va so'zga; tizimli takrorlash	Tovush usulidagi ketma-ketlik; takrorlash mashqlari
Yoshga moslik (D2)	Tabiatga muvofiqlik; ta'limni bola yoshiga moslash	Bola psixologiyasini hisobga olish	Matn hajmi, so'z boyligi, mavzularning bola hayotiga yaqinligi
Onglilik va faollik (D4)	Tushunmasdan yodlashni qoralash	O'quvchining o'z fikrini rivojlantirish	Savollar, mulohazaga undovchi topshiriqlar
Hayot bilan bog'liqlik (D5)	Hayotda foydali narsalarni o'rgatish	Atrof-muhit va mehnat haqidagi matnlar	Turmush, kasb-hunar, o'lka tabiatiga oid mazmun
Tarbiyalovchi ta'lim (D6)	Bilim axloq va taqvo bilan birga berilishi	Tarbiyalovchi ta'lim g'oyasi	Axloqiy hikoyalar, odob qoidalari
Milliylilik (D7)	Ona tili maktabi (schola vernacula)	"Xalqchilik" tamoyili; ona tilining ustuvorligi	Milliy tilda o'qitish; milliy adabiyot va tarix namunalari

Shuni ta'kidlash lozimki, qiyoslash asosi ta'sir munosabatini oldindan taxmin qilmaydi. Jadidlar Ushinskiy va Komenskiy g'oyalariidan bevosita, tatar jadid maktablari va I. Gasprinskiy tajribasi orqali bilvosita xabardor bo'lganmi yoki o'xshash yechimlarga mustaqil ravishda kelganmi – bu masala birlamchi manbalar (darslik muqaddimalari, davriy matbuotdagi maqolalar) asosida alohida o'rganilishi lozim. Qiyoslash asosi, avvalo, umumiy va o'ziga xos jihatlarni aniqlash uchun xizmat qiladi.

Muhokama

Taklif etilayotgan mezonlar tizimining asosiy afzalligi – natijalarni qiyoslash va takrorlash imkoniyatidir. Ilgari jadid darsliklari haqidagi xulosalar ko'pincha alohida misollarga asoslangan bo'lsa, yagona mezonlar va kodlash tartibi turli darsliklar, turli mualliflar va turli davrlar bo'yicha natijalarni bir jadvalda jamlash imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, "jadid didaktikasi"ning umumiy qonuniyatlarini aniqlash va uni tuzilmaviy-funksional model shaklida ifodalash uchun asos bo'ladi.

Shu bilan birga, yondashuvning ayrim cheklovlari ham bor. Birinchidan, nashrlar o'rtasidagi farqlar: bir darslikning turli nashrlari tahlil qilinganda natijalar farq qilishi mumkin. Bu cheklov har bir tahlil qilingan nusxani aniq ko'rsatish va imkon bo'lsa, birinchi nashrni asos qilib olish orqali kamaytiriladi. Ikkinchidan, modernizatsiya xavfi: zamonaviy didaktik kategoriyalarni yuz yil avvalgi matnlarga qo'llash ularga begona ma'no yuklashga olib kelishi mumkin. Shuning uchun mezonlar "namoyon bo'lish" shaklida ta'riflandi va har bir baho tarixiy kontekst bilan birga talqin qilinadi. Uchinchidan, subyektivlik: didaktik tamoyillarni baholashda tadqiqotchining shaxsiy qarashlari ta'sir qilishi mumkin. Bu xavf ikkinchi mustaqil kodlovchi va kelishuv koeffitsiyentini hisoblash orqali nazorat qilinadi.

Yana bir muhim jihat shundaki, darslikning matni hali uning maktabda qanday qo'llanganini ko'rsatmaydi. P. Vaynbrenner tasnifiga ko'ra, mahsulotga yo'naltirilgan tahlilni qabul qilinishga yo'naltirilgan tadqiqot bilan to'ldirish zarur [13]. Jadid darsliklari misolida bu vazifani davriy matbuot ("Taraqqiy", "Xurshid", "Samarqand", "Oyina", "Sadoyi

Turkiston", "Al-Isloh" va boshq.) dagi taqrizlar va maktablar haqidagi xabarlar, shuningdek, O'zbekiston Milliy arxividagi mustamlaka ma'muriyatining jadid maktablari ustidan nazoratga oid hujjatlari bajaradi. Shu tariqa, darslik matnining tahlili uning yaratilishi va qabul qilinishi haqidagi ma'lumotlar bilan boyitiladi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati ham bor. Ishlab chiqilgan mezonlardan zamonaviy boshlang'ich ta'lim darsliklari va o'qish kitoblarini jadid tajribasi bilan qiyoslashda, oliy ta'limda "Pedagogika tarixi" fanini o'qitishda talabalarning tarixiy manbalar bilan mustaqil ishlashini tashkil etishda foydalanish mumkin.

Xulosa

Olib borilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Jadid darsliklari va xrestomatiyalari jadidshunoslik va pedagogika tarixida ko'p o'rganilgan bo'lsa-da, ular zamonaviy darslikshunoslik mezonlari asosida tizimli va qiyosiy tahlil qilinmagan. Bu bo'shliqni to'ldirish uchun jadidshunoslik ma'lumotlari va darslikshunoslik nazariyasi birlashtirilishi lozim.

2. Jadid darsliklarini tadqiq etishning metodologik asosini tarixiy-pedagogik, tizimli, germenevtik va qiyosiy yondashuvlar hamda miqdoriy-sifat kontent-tahlil tashkil etadi. Birlamchi nusxaning ustuvorligi tamoyili natijalarning ishonchligini ta'minlashning muhim shartidir.

3. Jadid darsliklari vazifasiga ko'ra to'rt guruhga ajratildi: savodga o'rgatish darsliklari, o'qish kitoblari va xrestomatiyalari, fan darsliklari hamda yordamchi o'quv qo'llanmalari. Bu tasnif bir turdagi darsliklarni o'zaro qiyoslash imkonini beradi.

4. Mazmun (5 mezon), metodik tuzilish (6 mezon) va didaktik tamoyillar (7 mezon) bloklaridan iborat 18 mezonli tahlil tizimi, uch darajali baholash shkalasi, namoyon bo'lish koeffitsiyenti va olti bosqichli kodlash tartibi ishlab chiqildi. Ya.A. Komenskiy va K.D. Ushinskiy didaktikasi asosidagi qiyoslash asosi jadid didaktik tajribasining umumiy va o'ziga xos jihatlarni aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – www.lex.uz.

2. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – T.: Ma'naviyat, 2002.

3. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
4. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History. – Stanford: Hoover Institution Press, 1990.
5. Carrère d'Encausse H. Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1988.
6. Baldauf I. Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850–1937). – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
7. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 гг.). – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960.
8. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – T.: Universitet, 2006.
9. Hoshimov Q., Nishonova S. va boshq. Pedagogika tarixi. – T.: O'qituvchi, 1996.
10. Hoshimov Q., Ochilov S. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. – T.: O'qituvchi, 1995.
11. Зуев Д.Д. Школьный учебник. – М.: Педагогика, 1983.
12. Беспалько В.П. Теория учебника: Дидактический аспект. – М.: Педагогика, 1988.
13. Weinbrenner P. Methodologies of Textbook Analysis Used to Date // History and Social Studies – Methodologies of Textbook Analysis / Ed. by H. Bourdillon. – Amsterdam: Swets & Zeitlinger, 1992. – P. 21–34.
14. Pingel F. UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. 2nd revised and updated ed. – Paris; Braunschweig: UNESCO; Georg Eckert Institute, 2010.
15. Fuchs E., Bock A. (Eds.) The Palgrave Handbook of Textbook Studies. – New York: Palgrave Macmillan, 2018.
16. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to Its Methodology. 4th ed. – Thousand Oaks: SAGE Publications, 2019.
17. Коменский Я.А. Великая дидактика // Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2 т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1982.
18. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. – М.: Педагогика, 1988–1990.
19. Avloniy A. Tanlangan asarlar: 2 jildlik. – T.: Ma'naviyat, 1998.
20. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 1997.
21. Munavvar qori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2003.
22. Cohen J. A Coefficient of Agreement for Nominal Scales // Educational and Psychological Measurement. – 1960. – Vol. 20, No. 1. – P. 37–46.